

*Сергій Литвин,
(Севастополь)*

ВБИВСТВО С.ПЕТЛЮРИ І ГПУ

До історіографії проблеми

25 травня 1926 р., о 14.12, на розі вулиці Расіна і бульвару Сен-Мішель, у Латинському кварталі Парижа, перед виставкою книг книгарні Жільбер, Самуїл Шварцбард, зробивши сім револьверних пострілів, обірвав життя Голови Директорії і Головного Отамана Військ УНР Симона Петлюри.

Справжні причини вбивства С.Петлюри довгий час залишалися поза лаштунками публічного обговорення у радянській історіографії. Вони або замовчувалися, або фальсифікувалися. Натомість вони були і залишаються предметом уваги української історіографії. Перші друковані матеріали за даними П.Зленка, поданими в «Матеріалах для бібліографічного покажчика», нараховують 367 публікацій¹. Чимало матеріалів видала організована у Парижі 1926 р. громадська Судова комісія у складі провідних українських діячів В.Прокоповича, О.Шульгіна, М.Шумицького, І.Токаржевського, Л.Чикаленка і М.Шульгіної². Комісія збрала близько 70 письмових свідчень, у тому числі В.Падалки, С.Бережного, Л.Мартинюка, І.Дроваля, Б.Базилевича, підполковників Бутакова, Д.Гудзіва, М.Шадріна, М.Гальчука, полковників А.Дехтярова, М.Зоренка. Цікаві записки про діяльність С.Петлюри в армії, організацію і боротьбу української армії надіслали М.Омелянович-Павленко, А.Чернявський, В.Петрів³.

Першими ґрунтовними працями про вбивство Петлюри стала книга генерала М.Шаповала⁴, монографія українського історика і юриста А.Яковлева «Паризька трагедія»⁵, праці Е.Добковського⁶ та І.Токаржевського-Карашевича⁷. Пізніше найпомітнішими працями, що розглядали події навколо вбивства С.Петлюри, стали дослідження В.Іваниса⁸, І.Кедріна⁹, Ю.Кульчицького¹⁰, збірники праць¹¹ та праці П.Бербенця, О.Доценка, А.Жука, С.Левченка, О.Лотоцького, К.Мацієвича, присвячені річницям пам'яті Петлюри¹². Дуже цінні думки і свідчення, зокрема щодо причин і винуватців вбивства, містять щоденникові записи С.Єфремова¹³. Суперечливість у висвітлення вбивства внесли книги адвоката А.Тореса «Процес про погроми»¹⁴ та Б.Лекаша¹⁵.

На жаль, означена проблема в сучасній історіографії представлена всього кількома працями: В. Михальчука (Франція)¹⁶, а в Україні — Д. Табачника і Ю. Шаповала¹⁷.

В історіографії щодо проблеми вбивства С. Петлюри можна виокремити два напрямки: представники першого доводять, що вбивство — це справа рук Кремля, знешкодження небезпечної для московського режиму особи; другого — це акт помсти єврея-одинака за єврейські погроми в Україні.

Навряд чи можна погодитися з позицією Д. Табачника, що *«і перші, і другі мають на своєму рахунку чимало свідчень, фактів, документів, аналітичних гіпотез і просто припущень, котрі ані спростувати, ані достеменно обґрунтувати неможливо»*¹⁸. Адже чимало припущень, які були в обігу дослідників впродовж багатьох десятиліть, тепер спростовуються раніше невідомими архівними документами і матеріалами, тогочасною періодикою та іншими джерелами, що робить можливим достеменно дослідження даної проблеми.

Українська емігрантська історіографія ніколи не мала найменшого сумніву щодо мети вбивства, як і того, що воно було заплановане Москвою. С. Єфремов уже наступного після вбивства дня, 26 травня 1926 р., записав у своєму щоденнику: *«... тільки большевикам міг заважати цей носій єдиного популярного на Україні і не заплямованого перекинчинцтвом політичного ймення. Навіть тепер, коли у нього не було жодної реальної сили, все ж сама мара цього ймення грізно стояла перед большевиками»*¹⁹. 27 жовтня 1926 р., він знову повертається до цієї теми: *«... в убийстві бачать керівничу руку, протягнуту звідси (з Москви. — Авт.)»*²⁰.

На цей же слід вказувалось у комунікаті комітету з поховання С. Петлюри від 29 травня 1926 р.: *«Вороги Українського Народу, окупанти його Країни, насильники його волі, а не месник жидівської народності на Україні, направили руку вбивці на Симона Петлюру»*²¹. Подібні комунікати і заяви робили представники українських громад багатьох країн світу.

У відозві ЦК УСДРП від 22 червня 1926 р. *«До українських робітників і селян»*, зокрема, зазначалось: *«25-го мая 1926 року в Парижі убитий большевицьким агентом Симон Петлюра, голова Директорії і головний отаман військ Української Народної Республіки. Московські комуністи, які панують залізом і кров'ю над українським народом, підіслали свого найнятого ката, який горячою кров'ю вірного сина України зросив вулицю світового города... Звісно, всі заяви душоубця про помсту Петлюрі за жидівські погроми придумані для того, щоб затулити дійсну причину убийства»*²².

Пізніше закордонна делегація УСДРП у своєму меморандумі до Виконкому Соцінтерну від 15 лютого 1928 р. (за підписами І. Мазепи і П. Феденка), зупиняючись на питанні, чи був Шварцбард більшовицьким агентом, заявляла: *«В розпорядженні нашої партії є факти, для опублікування яких ще не настав час, але які свідчать, що Шварцбард підготовляв убийство Петлюри в тісному контакті з агентами Москви. Хіба цього не досить, щоби полі-*

тична партія мала повне право назвати такого «героя» також більшовицьким агентом?»²³.

Однак факт причетності вбивці до більшовицької агентури і до сьогодні знаходить заперечення, тому варто зупинитися на деяких біографічних даних Шварцбарда, що підтверджуються різними джерелами. Народжений у Балті на Україні. Емігрував вперше у 1908 р. Проживав у Відні, Будапешті, Парижі. У вересні 1917 р. на французькому кораблі «Мельбурн» подорожував до Петрограда. Дотримуючись лівих поглядів, вів на кораблі комуністичну агітацію, за що, як стверджують документи французького міністерства військових справ, «був заарештований і переданий російським властям по прибутті до Архангельська»²⁴. Пізніше, в Петрограді, вступає до червоногвардійського загону і в 1917–1920 рр. перебуває у складі чекістських спецгруп на Україні, очолює єврейський загін кількістю 90 осіб, що підпорядковувався Г.Котовському²⁵. У 1920 р. повернувся до Парижа. На суді ж його приналежність до більшовицької системи, що мало би стати важливим аргументом для слідства, була прихована. Недавно віднайдено документи, що підтверджують членство С.Шварцбарда в комуністичному осередку у Парижі, подали Р.Сербин і М.Антонович²⁶.

Французький дослідник Себастьян де Гаске на підставі документів Служби Безпеки Франції доводить зв'язок Шварцбарда з Союзом Українських Громадян у Франції, який, як значиться у висновках Служби Безпеки: «Створений, правдоподібно, за намою українського советського уряду у Харкові, який мав би цю організацію утримувати, він насправді має за ціль «*большевізувати*» українських емігрантів і зібрати тих, що бажають повернутися на свою батьківщину»²⁷. С.Гаске доводить безпосередню причетність до вбивства члена Союзу Галіпа, на підтвердження наводячи той факт, що 29 липня 1926 р. міністерство Закордонних справ отримало повідомлення про дані німецької розвідки, що «*Шварцбард убив Петлюру за вказівкою Галіпа*»²⁸. Серед інших документів він наводить ноту міністерства Закордонних справ, у якій, зокрема, значиться, що «секретар Союзу Дзіковський «*достовірно, був разом зі Шварцбардом співучасником у вбивстві Петлюри. Він йшов за Петлюрою і слідкував за ним...*». Нота підсумовує, що члени Союзу Українських Громадян у Франції є «*підозрілі у большевизмі і їх уважається як советських агентів і шпівнів в українській колонії Франції*»²⁹. Названий документ був направлений до Служби Безпеки з коментарем: «*Інформації, подані тут у залученій ноті, були уже одержані з різних джерел Головною контролею Адміністративної Поліції*»³⁰. Документи доводять, що французькі урядові чинники підозрювали Союз Українських Громадян у Франції в причетності до вбивства Петлюри, однак, щоб не псувати приязних франко-советських відносин, навіть у рамках судового слідства не провели допиту лідерів «Союзу» Борщачка, Галіпа, Дзіковського, обмежившись їх висилкою з Парижа за «*комуністичну пропаганду*» та на вимогу преси домоглись відкликання советського посла Х.Раковського.

Безперечно, що зацікавлене, глибоке і прискіпливе тогочасне дослідження знайшло б сліди до амбасади СРСР і до Раковського. Зрозуміло, безпосередніх документів, які б містили письмовий наказ про здійснення акту годі й шукати. Коли б вони навіть існували, то давно вже знищені. Але аналіз існуючих історіографічних та документальних джерел все ж дає деяким дослідникам змогу стверджувати про причетність московських чинників до вбивства Петлюри.

Про це йдеться у М.Шаповала, Е.Добковського, А.Яковлева, які по «свіжих слідах» виклали технологію підготовки і здійснення вбивства. Генерал М.Шаповал, зокрема, доводив і на попередньому слідстві, і на судовому процесі, а також у згодом виданій книзі, що *«мала місце змова і головними змовниками виступали Володін і Шварцбард... головним і фактичним організатором вбивства є Володін Михайло, спеціально для цього прибувши до Франції в серпні 1925 року...»*³¹.

М.Шаповал свідчив, що Михайло Володін брав участь у терористичних акціях на Далекому Сході у 1920–1921 рр., потім працював у більшовицькій місії у Празі і брав участь в організації повстання комуністів у Кладно, поблизу Праги. Через це виїхав до Берліна, де також працював у більшовицькій місії, а влітку 1925 р. нелегально емігрував до Франції. В Парижі він з'явився 8 серпня 1925 р. на з'їзді французьких соціалістів, де, видаючи себе за соціаліста, бідного безробітного емігранта, знайомиться з Шаповалом, у якого жив протягом серпня і вересня. Потім Володін зникає і знов з'являється у Парижі в січні 1926 р. Відтоді він регулярно відвідує Шаповала. За допомогою Елії Добковського, есера і колишнього більшовицького підкомісара, з яким був знайомий ще з Берліна, Володін знайомиться з Шварцбардом і часто відвідує його на контактній квартирі лівих на бульварі Менільмонтан.

Володін у Шаповала розпитував про адресу Петлюри, але коли той запропонував влаштувати зустріч офіційним шляхом, Володін відмовився. Знаючи, що 23 травня 1926 р. в Парижі мав відбутися Третій з'їзд Союзу Українських Емігрантських Організацій за участю Петлюри, Володін попросив у Шаповала перепустки на з'їзд для себе і для свого приятеля Шварцбарда. Там вони стежили за Петлюрою під час його розмови з Андрієм Лівичким і професором Ковалем у ресторані «Булонь». Шаповал свідчив, що зауважив підозрілих людей, які вешталися біля Петлюри, але оскільки він був політичним опонентом Петлюри, то передав цю інформацію не безпосередньо Петлюрі, а через Н.Карбовського за два тижні перед вбивством.

Е.Добковський стверджував, що Володін і Шварцбард знали, де зазвичай обідає Петлюра. Напередодні вбивства вони обидва обідали в тому самому ресторані «У Шартьє» і бачили там, як потім зізнався Володін Дубковському, Ольгу Петлюру та доньку Петлюри — Лесю. Слід лиш дочекатися моменту, щоб зустріти Петлюру самого.

Згідно з пізнішими зізнаннями Шаповала Шварцбард перед убивством зустрівся біля вулиці Расіна з Володіним, отримав від нього інструкції і пере-

дав, щоб той відправив поштою листа до своєї дружини, на якому олівцем дописав: *«Його акт має завершитися сьогодні»*³².

Д. Табачник стверджує, що будучи викликаний до слідчого, Микола Шаповал *«одразу виклав увесь каскад своїх показань»*³³. Шаповал у своїх свідченнях був непослідовний, боячись підозрінь у зв'язках з убивцями.

Якби М. Шаповал відразу мав відвагу викласти всі свої докази, то процес, напевно, розвивався б інакше. На жаль, так не сталося.

На слідстві Володін заперечив своє знайомство з Шварцбардом, так і залишившись поза лаштунками злочину.

Але наведені вище і давно відомі факти не переконують Д. Табачника, який погоджується з С. Фрідманом, що *«нема ніяких прямих свідчень, які б довели, що Шварцбард мав організованих спільників у вбивстві»*³⁴. Навіть свідчення Шаповала — опонента Петлюри — Табачником не беруться до уваги.

Е. Добковський у двадцятисторінковій заяві до прокурора, зачитаній на судовому процесі Шварцбарда, також стверджував, що Володін причетний до вбивства і є агентом ГПУ. Ці факти він виклав також у своїй книзі³⁵, що вийшла у Парижі невдовзі після процесу. За тих умов для Дубковського-єврея це було сміливим вчинком, проявом громадянської і персональної мужності.

Переконливо представив картину вбивства та інсценування процесу в добре аргументованій розвідці *«Паризька трагедія»*³⁶ професор А. Яковлев — політичний діяч, адвокат, дослідник історії українського права, що брав участь у суді як дорадник цивільної сторони. У ній він доводить, що С. Петлюру вбито за планом, розробленим ОГПУ СРСР. Праця цінна фаховим висвітленням процесу і тим, що написана одразу ж після згадуваних подій.

Мета вбивства Петлюри була двовекторною: знищити небезпечного ворога і викликати антиукраїнські настрої серед єврейства. І саме вбивство, а згодом і паризький судовий процес було вдало використано для дискредитації українського національного руху загалом на багато десятиліть вперед.

Проте Д. Табачник вважає, що *«Радянський Союз тоді ще знаходився у дипломатичній ізоляції, не мав дипломатичних відносин з багатьма країнами світу, надзвичайно dbав про свій міжнародний престиж і тому ніколи б не наважився тоді, у 20-ті роки, піти на такий безглуздий і небезпечний крок»*³⁷. Однак відомо, що більшовицький режим намагався нищити все, що могло б призвести до відриву України від Росії, особливо провідних особистостей українського руху. Однак Табачник вважає, що *«важко стверджувати, що Петлюра був більш небезпечним противником, ніж скажімо, Денікін, Врангель, чи Кутепов, але ж вони ніколи не стали жертвами замаху»*³⁸.

Справді, чому ж вбили саме Петлюру, а не Денікіна, Волинця, Булака-Балаховича, чи когось іншого з відомих погромників, які теж на той час перебували в Парижі і вільно жили під власними прізвищами? Відповідь тут очевидна, однак чому саме важко дається для розуміння Д. Табачника: Петлюра очолював український визвольний рух і саме цим був найбільш небезпечний. Теза про начебто «боязнь» СРСР нашкодити своєму міжнародному іміджу

не витримує жодної критики, оскільки причетність Радянського Союзу до серії подальших убивств чільних опозиціонерів, а то й непримиренних діячів, як-то Коновальця, Троцького, Бандери та ін. свідчить якраз про протилежне. Хіба в усі інші роки, окрім 20-х, більшовикам потрібен був менш заплямований імідж на міжнародній арені?

Важливим аргументом, на який чомусь звертається мало уваги, є те, що ще у 1921 р. в Україні відбувся судовий процес проти членів уряду Української Народної Республіки і провідних діячів українських партій соціал-революціонерів та соціал-демократів. Стенографічний звіт процесу зберігається у Державному архіві СБУ³⁹. Він був виданий того самого року у Харкові видавництвом ВУЧК окремою книжкою⁴⁰.

В обвинувальному висновку, що готувався до процесу, серед інших винесено вирок (під порядковим № 10): *«До колишнього члена Генерального секретаріату, Голови Директорії і головного отамана, члена франкмасонської ложі України, члена світової франкмасонської ложі, члена Української соціал-демократичної партії Симона Васильовича Петлюри — застосувати вищу міру покарання, але позаяк він не заарештований, оголосити Симона Васильовича Петлюру поза законом»*⁴¹. Отже, Петлюри був винесений смертний вирок ще за п'ять років до його виконання.

Перебування С.Петлюри в Парижі — на перехресті політичних доріг світу — збільшило його можливості як ідейного лідера української еміграції. Навколо Державного Центру УНР почали гуртуватися її найактивніші сили.

Більшовики вбачали небезпеку в самому існуванні Петлюри. Особливо їх непокоїла активність українського центру в Парижі, який дедалі більше консолідував еміграційні державницькі сили навколо журналу «Тризуб».

Серед ворожих до української справи сил поняття *«Петлюра»*, *«петлюрівщина»*, *«петлюрівець»* стали синонімами, що ними окреслювався незалежницький рух. Більшовицьке керівництво закономірно сприймало С.Петлюру як свого першочергового ворога.

С.Петлюра залишався фактичним лідером української визвольної боротьби і більшовики не могли допустити, аби навіть з чужини лунало слово провідника до свого народу.

Аналіз матеріалів, друківаних у «Тризубі», свідчить, що Москва мала повну і постійну інформацію з Парижа. У березні 1926 р. голова уряду УРСР Влас Чубар у Харкові — тогочасній столиці України — у промові на з'їзді комсомолу говорив: *«Ви не уявляєте собі, товариші, що поруч з радянським урядом робітників і селян є за кордоном ще другий «уряд» УНР Симона Петлюри — «уряд» без території, без людей. Але цей «уряд» готується за допомогою Чемберлена знову спробувати зруйнувати наше будівництво, пошкодити трудящому народові ти мирним шляхом до соціалізму. Щоб остаточно знищити цю небезпеку, ми мусимо не тільки покласти надію на червону дипломатію та її переговори, але й стежити за тим, щоб у нас тут не було прихильників нової боротьби з нами, прихильників спілки з буржуазією»*⁴².

На промову Чубаря С.Петлюра відповів статтею «Ловці душ», яка була надрукована у «Тризубі» 18 квітня. Виокремлюючи тези виступу, що спрямовані на «знищення позицій уряду УНР», Петлюра вважав, що промова Чубаря «зайвий раз доказує велике позитивне як політично-національне, так і ідеологічне значення діяльності української еміграції...»⁴³.

Невдовзі, 16 квітня 1926 р., В.Чубар уже в Москві, на сесії ВЦВК СРСР продовжив нападки на Петлюру і «петлюрівщину». В.Чубар, зокрема, говорив: *«Навіть після того, як совітська влада змінилася на Україні, еміграція (українська) не заспокоїлась. До цього часу в Парижі існує і живе «український народний уряд» на чолі з Петлюрою. Ми зовсім не певні в тому, що ті, кому це корисно, не використають цього уряду для завдань направлених, проти Радянського Союзу»*⁴⁴.

Зв'язок убивства з промовами Чубаря був зазначений іще в газеті «Соціал-демократ» від 28 травня 1926 р., що виходила в Празі, де в статті «Симон Васильович Петлюра» О.Безпалко писав: *«У Харкові і в Москві теперішній начальник большевицького правительства на Україні вказував на ті небезпеки, які загрожують більшевизмові з боку української активної еміграції, серед якої Петлюра, з огляду на свою минулість, займав особливе становище. І ось думка про помсту прокинулася у виконавця замаху через 7 років після описаних подій і на третій рік після переїзду Петлюри до Парижу»*⁴⁵.

Більшовицька преса не випускала з поля зору ім'я С.Петлюри, постійно тавруючи його. У квітні 1926 р. в статті «Ловці душ» сам Петлюра висловився так: *«Добрим тоном» для більшовицької преси вважалося опоганувати не тільки осіб і проводирів еміграції, але й ідеї останньої. Політична, ідейна і моральна «безвартість» української еміграції описувалась при кожній нагоді. Казенні пера не жаліли ні чорних фарб, ні огидливих вигадок, щоб підкопати довір'я до неї широких кругів українського населення і прищепити йому застереження і навіть ненависть до тих, кого воно уважало за проводирів, ідеологів і виразників своїх інтересів»*⁴⁶.

С.Петлюра усвідомлював небезпеку свого становища: *«Українська політична еміграція — це сіль в оці сучасним червоним окупантам України. Вони роблять все, щоб розкласти, перетягти на свій бік, знищити її — на це йдуть гроші, над цим працюють численні агенти»*⁴⁷. 5 червня 1925 р. у листі до А.Лівичького він наполягав: *«Нам персонально треба обговорити й справу формального характеру — дальшого існування Державного Центру на випадок моєї смерті... щоб, боронь Боже, на ґрунті неполадженості нашої справи не повстало яких ускладнень для неї в майбутньому»*⁴⁸. Навіть можливість своєї смерті Петлюра розглядав під кутом неперервності продовження боротьби за державність.

Ббивство С.Петлюри пов'язується також з поверненням до влади у Польщі Ю.Піلسудського у травні 1926 р., що тайло в собі небезпеку поновлення польсько-українського союзу для боротьби проти Москви. Про це висловлювались різні відповідальні чиновники з оточення Пілсудського та польська преса. Так, зокре-

ма, газети «Кур'єр Варшавські» та «Діло», недвозначно заявляли, що «Симон Петлюра заплатив життям за поворот до влади маршала Пілсудського»⁴⁹.

На цій причині вбивства наголошували С.Єфремов, І.Кедрін, М.Ковалевський та ін.⁵⁰ Так С.Єфремов вже 26 травня записав у своєму щоденнику: «Розійшлася чутка, що вбито в Парижі на вулиці С.В.Петлюру... не без радянської руки тут. Надто під теперішній момент, коли в Польщі гору взяв Пілсудський, спільник Петлюри»⁵¹.

Таку ж однозначну заяву зробив і М.Ковалевський: «Це була перша і найтяжча жертва нового «проукраїнського» курсу польської політики. Рука Москви діяла швидко, щоб знейтралізувати саму можливість актуалізації польської політики на Сході»⁵².

Побоювання більшовиків не були безпідставні. Перейнявши владу, Пілсудський дозволив утворити штаб українського Військового міністерства на чолі з генералом В.Сальським, котрий розпочав роботу по розробці мобілізаційного плану. Про своє бажання вступити на службу заявило понад 100 українських старшин. Однак смерть Петлюри загальмувала здійснення цих планів. Пілсудський також відійшов від їх спільної з Петлюрою ідеї «прометеїзму» — об'єднання емігрантських сил поневолених Росією народів.

Кримінальне слідство розпочалося 2 червня і було проведене дуже поспішно. Маючи достатньо фактів, що злочин був скошений не вбивцею-одинаком, а внаслідок змови, воно не заглиблювалось у цей напрям і мало завершитися вже на початку 1927 р. Лише за наполяганням Ольги Петлюри та Олександра Петлюри, полковника армії УНР, слідство було поновлене з метою переслухання свідків — М.Шаповала, Е.Добковського та М.Володіна. Але вже в квітні слідство закінчено і справу передано прокурору.

Судовий процес відбувався з 18 по 27 жовтня 1927 р. Від самого початку процес пішов усупереч результатам слідства. До повного висвітлення всього, що залишалось поза лаштунками вбивства, не дійшло. Дебати на процесі під спритним «диригуванням» відомого адвоката, комуніста Анрі Тореса були спрямовані не на розгляд самого вбивства і його виконавця, а розглядалися виключно під кутом зору погромів в Україні*. Із суду над убивцею суд перетворився на публічний процес над тими силами українського національно-визвольного руху, яким приписали єврейські погроми. Торес, талановитий адвокат і спеціаліст такого роду процесів, уміло перекутив ролі позивача і підсудного, і таким чином весь хід суду зосередився на особі Петлюри.

Інспірована навколосудова істерія зробила свій негативний внесок у сприйняття українського визвольного руху на досить тривалий час. М.Рябчук вважає, що «фактично судовий процес перетворився на показову розправу над

* У фонді Слідчої комісії... ЦДАВОВУ (Ф. 3890. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 20) автор віднайшов свідчення, що Шварцбард після арешту заявив, що буде свідчити тільки в присутності адвоката П.Тореса, який був також адвокатом посла СРСР у Парижі. Цей зв'язок є ще одним вагомим аргументом причетності до вбивства радянських чинників.

фантастично здемонізованим українським «націоналізмом» і «сепаратизмом» — жодна Луб'янка нічого ліпшого не спромоглася б придумати»⁵³.

На суд чинився тиск єврейської громадськості через пресу, організовувались масові маніфестації, що розпалювали антиукраїнську стихію. Організовувались фальшиві свідчення, що межували з суцільною брехнею.

Судді постійно слухали про неймовірні злочини в Україні, про ріки єврейської крові, про участь у погромах денікінців, червоних, будьоннівців, навіть поляків. Але все це відбувалося в Україні, за яку, мовляв, був відповідальний Петлюра, і якщо він не припинив погромів, отже, він і винний. На процесі було представлено понад 200 документів, які свідчили про намагання Петлюри та його уряду зупинити погроми. Однак, вони не були взяті до уваги. Не вплинуло на рішення суду і те, що на сесії суду 20 жовтня зачитувалась 20-гисторінкова заява Добковського до прокурора, в якій він твердив, що Володін є агентом ГПУ, розпоряджався значними сумами грошей і що він сам признався Добковському, що безпосередньо допомагав цьому вбивству. Добковський впевнено пов'язував убивство з резолюцією Комінтерну про політичні вбивства від 9 січня 1926 р. Та свідчення Добковського були дискредитовані заявою російського есера А.Бурцева, що нібито Добковський є «агентом-provokatorом царської охранки».

У заяві Уряду УНР з приводу виправдання вбивці говорилось: *«Правительство глибоко певне, що той факт, що убивця являється тільки знярядям в руках Москви, що він є тільки слухняним агентом її, — на що й судове слідство і розправа сама постачили чимало доводів — виїде таки на світло денне і викриє раніше чи пізніше ту ганебну провокацію, якої допустилися наші вороги»⁵⁴.*

С.Єфремов у щоденнику від 27 жовтня 1927 р. писав: *«Чисту людину зроблено погромником, а убийника — героєм. Дванадцяттеро французьких міщан, які навіть не уявляють собі яка була складна ситуація та рахунки на Україні 1917–1920 рр., своїм «авторитетним» словом спробували розв'язати ті рахунки. Вийшла, звісно, обурлива кривда, якої без сорому і здумати не можна, якої не зрозуміти ніколи людям, що знали і замордованого, і його діла. Чи фанатик з убийника, чи найманний душегуб — тепер нам нема до цього діла, бо французький суд і жидівство усього світу взяли його провину на себе і зав'язали ще один вузол на майбутнє, ще одну кривду додали до тих, яких так рясно зазнав наш безцясний народ, винний тільки тим, що доля не дала йому створити своєї державності. «Сипнули грішми» — ось загальна у нас оцінка цього ганебного процесу. Виправданням Шварцбарта процес не скінчено, а тільки нову завдано рану, за яку може одбувати доведеться майбутнім поколінням»⁵⁵.*

Головна управа товариства імені С.Петлюри в резолюції від 8 листопада 1927 р., яку автор віднайшов в ЦДІА у Львові, відзначала, що вирок *«є новою тяжкою кривдою для покривдженої української нації... трагічною помилкою французького суду, якому не були відомі обставини російської революції та українського визвольного руху і який був впроваджений в блуд свідомою і*

ганебною брехнею мобілізованого жидівства... Звичайного злодія, караного судом за крадіж і грабунок, жорстокого ката московської чрезвычайки, жиди зробили своїм національним героєм і перед цілим світом солідаризувалися з ним та гльорифікували його підлий злочин»⁵⁶.

Тепер є чимало свідчень того, що у Паризького процесу були свої «драматурги» з ОГПУ СРСР та ГПУ УСРР, які значною мірою доклали рук, щоб він засудив «петлюрівський рух» і виправдав С.Шварцбарда. Визначальний вплив на хід процесу і вирок мало те, що Франція була вірним союзником СРСР. Відповідні чиновники Парижа пильнували за пербігом процесу і допомогли Москві вжити всіх належних засобів, щоб спрямувати процес в русло процесу проти погромів і Петлюри, як головного винуватця за них.

Про обізнаність московських чинників з ходом процесу свідчить лист члена колегії Народного комісаріату іноземних справ СРСР, уповноваженого цього комісаріату в Україні О.Шліхтера до генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича. Лист став наслідком розгляду 21 січня 1927 р. на політбюро ЦК КП(б) України питання «Про процес Шварцбарда». Документ, що на десятиліття був надійно захований, тепер зберігається в ЦДАГОУ у Києві і вперше опублікований Ю.Шаповалом у книзі «Людина і система»⁵⁷. У листі викладено директиви по веденню процесу, наданню захисту відповідних документів, направлення потрібних свідків, застороги не допустити до свідчення небажаних свідків тощо. З цього документу напрошується висновок: давати директиви на кшталт наведених вище могли лише ті, хто відчував у собі сили контролювати і впливати на перебіг подій.

З архівних матеріалів відомо, що більшовики через своє посольство в Парижі надали всі належні матеріальні засоби, щоб Паризький процес пішов у потрібному їм напрямку. За спеціальним рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 18 лютого 1927 р. на відрядження в Париж на процес відомого партійного діяча М.Попова було виділено чималу суму — 2400 карбованців⁵⁸.

Українська державницька еміграція і після вбивства Петлюри підтримувала Державний Центр УНР в екзилі, який успадкував легітимну владу від Директорії, а з проголошенням незалежної Української Держави, як правонаступниці УНР, передав 22 серпня 1992 р. свої повноваження Президентові України.

Підсумовуючи, слід наголосити на необхідності продовження наукових досліджень обставин загибелі С.Петлюри. Тут вкрай потрібна копітка пошукова робота, об'єднання зусиль науковців різних країн, вивчення всього комплексу відповідних документів і джерел.

Примітки

¹ Див.: Зленко П. Симон Петлюра (Матеріали для бібліографічного покажчика). — Париж: В-во Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі, 1939. — 72 с.

² Див.: ЦДАВОВУ. — Ф. 3890. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 12.

- ³ Там само. — Арк. 16.
- ⁴ Див.: Шаповал М(икола). Про смерть Петлюри. — Скрентон: Календар Українського Робітничого Союзу, 1929. — 86 с.
- ⁵ Див.: Яковлів А. Паризька трагедія 25 травня 1926 року. До процесу Шварцбарда. — Париж, 1927. — 39 с.
- ⁶ Див.: Dobkovski M. Affaire Petlura- Schwarzbard. Unfon federative socialiste. — Paris, 1929. — 62 p.
- ⁷ Див.: Tokarzewski-Karaszewicz J. Simon Petlura (1879–1926). — Paris, 1926. — 20 p.
- ⁸ Див.: Іванис В. Симон Петлюра — президент України. 1879–1926. — К. 1993. — 270 с.
- ⁹ Див.: Кедрін І. Культ Симона Петлюри // Симон Петлюра: Збірник науково-студійної конференції в Парижі (травень 1976): статті, замітки, матеріали / Ред. В.Косик. — Мюнхен — Париж, 1980. — С. 209–217.
- ¹⁰ Див.: Кульчицький Ю. Симон Петлюра і погроми // Там само. — С. 137–159.
- ¹¹ Див.: Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926)...; Симон Петлюра: Збірник до 20-ліття смерті. — Гайденав: 1946. — 24 с.; Симон Петлюра: Збірник науково-студійної конференції в Парижі (травень 1976)...; У 100-річчя народження Симона Петлюри — президента Української Народної Республіки: Збірник статей і доповідей / Упоряд. М.Степаненко. — Вашингтон — Філадельфія: 1979. — 74 с.; У 70-річчя паризької трагедії 1926 — 1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри / Упоряд.: В. Михальчук, Д. Степовик. — К.: 1997. — 302 с.
- ¹² Див.: Бербенцев П. Симон Петлюра: до п'ятої річниці його трагічної смерті // Табор. — 1931. — Ч. 16. — С. 4–8; Доценко О. Заповіт Головного Отамана Симона Петлюри...; Жук А. Симон Петлюра (з нагоди 10-ї річниці смерті) // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1936. — Ч. 5. — С. 2–5; Левченко С. Спогади (Блаженної пам'яті Головному Отаманові) // Табор. — Варшава, 1927. — Ч. 8. — С. 5–8; Лотоцький О. Заповіт Симона Петлюри // Тризуб. — 1926. — Ч. 35–36. — С. 6–12; Лотоцький О. Постаць Симона Петлюри // Тризуб. — 1927. — Ч. 25(83). — С. 4–5; Мацієвич К. Світлий пам'яті незабутнього Симона Петлюри // Тризуб. — 1926. — Ч. 41. — С. 3–7.
- ¹³ Див.: Сфремов С. Щоденники, 1923–1929. — К., 1997. — 848 с.
- ¹⁴ Див.: Togres H. Le proces des pogromes. Plaidoirie suivie de temoignages. Editions de France. — Paris, 1928. — 208 p.
- ¹⁵ Див.: Lecache B. Quand Israel meurt. Au Paus des Pogromes. — Paris, 1927. — 257p.
- ¹⁶ Див.: Михальчук В. Вбивство та процес Петлюри з перспективи 70-річчя // У 70-річчя паризької трагедії... — С. 11–40; Михальчук В. Погроми в Україні та політика боротьби з ними Симона Петлюри // Інформаційний бюлетень Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі. — Ч. 56. — грудень 1993. — С. 8–11.
- ¹⁷ Див.: Табачник Д. Вбивство Симона Петлюри // Укр. іст. журн. — 1992. — № 7–8. — С. 112–123; — № 9. — С. 122–128; Табачник Д. Постріли на тихій вулиці Расіна (Нотатки історика про вбивство Симона Петлюри) // Київська старовина. — 1999. — Ч. 1. — С. 146–155; — Ч. 2. — С. 153–162; Табачник Д. Сім пострілів у Симона Петлюру // Вітчизна. — 1991. — Ч. 9; Шаповал Ю. Людина і система (штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). — К., 1994. — С. 96–107.
- ¹⁸ Табачник Д. Постріли на тихій вулиці Расіна — С. 148.
- ¹⁹ Сфремов С. Щоденники, 1923–1929. — С. 378.
- ²⁰ Там само. — С. 421.
- ²¹ Комунікат Комітету вшанування пам'яті Симона Петлюри // Тризуб. — 1926. — Ч. 34. — С. 4–6.
- ²² Шаповал Ю. Людина і система... — С. 99.

- ²³ Там само. — С. 101.
- ²⁴ Яковлів А. Паризька трагедія... — С. 231.
- ²⁵ Див.: Кульчицький Ю. Симон Петлюра... — С. 139.
- ²⁶ Див.: Науковий збірник УВАН у США. — Нью-Йорк, 1999. — Випуск 4.
- ²⁷ Див.: Гаске С. Справа Петлюри і Франція // Інформаційний бюлетень Української Бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі. — Ч. 62. — 1999. — С. 13.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само. — С. 14.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Шаповал М(икола). Про смерть Петлюри... — С. 70.
- ³² Там само.
- ³³ Табачник Д. Сім пострілів... — Ч. 9. — С. 145.
- ³⁴ Табачник Д. Постріли на тихій вулиці Расіна... — С. 150.
- ³⁵ Див.: Dobkowski M. Affaire Petlura- Schwarzbard. Union federative socialiste. — Paris, 1929. — 62 p.
- ³⁶ Див.: Яковлів А. Паризька трагедія...
- ³⁷ Табачник Д. Постріли на тихій вулиці Расіна... — С. 150.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Спр. 69270-ФП. — Т.2. — Арк.104.
- ⁴⁰ Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской партии Социалистов-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызановского, Часныка, Ярослава и др. Стенографический отчет / Под редакцией Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского. — Харьков, 1921.
- ⁴¹ ДА СБУ. — Спр. 69270-ФП. — Т. 2. — Арк. 104.
- ⁴² Симон Петлюра. Статті, листи, документи. — Нью-Йорк: УВАН у США, 1956. — Т. 1. — С.312-315.
- ⁴³ Петлюра С. (В.М.). Ловці душ // Тризуб. — 1926. — Ч. 26-27. — С. 8, 10.
- ⁴⁴ Петлюра С. (В.М.). Компетентне признання Чубаря // Тризуб. — 1926. — Ч. 31. — С. 6
- ⁴⁵ Безпалко О. Симон Васильович Петлюра // Соціал-демократ. — 1926. — 28 травня.
- ⁴⁶ Симон Петлюра. Статті, листи, документи... — Т. 1. — С. 365.
- ⁴⁷ Петлюра С. Українська політична еміграція // Тризуб. — 1925. — Ч. 5. — С. 1.
- ⁴⁸ Симон Петлюра. Статті, листи, документи... — Т. 1. — С. 439.
- ⁴⁹ Хроніка // Тризуб. — 1926. — Ч. 44. — С. 29.
- ⁵⁰ Див.: Сфремов С. Щоденники...; Кедрін І. Культ Симона Петлюри...; Ковалевський М. При джерелах боротьби...
- ⁵¹ Сфремов С. Щоденники, 1923-1929. — С. 377.
- ⁵² Ковалевський М. При джерелах боротьби... — С. 616.
- ⁵³ Рябчук М. Спокуса метафізичних провин // Критика. — 1999. — Ч. 11(25). — С. 24.
- ⁵⁴ Тризуб. — 1927. — Ч. 42(100). — С. 2.
- ⁵⁵ Сфремов С. Щоденники... — С. 538.
- ⁵⁶ ЦДІА у Львові. — Ф. 327. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 1-13в.
- ⁵⁷ Див.: Шаповал Ю. Людина і система... — С. 96-107.
- ⁵⁸ Там само. — С. 107.